

Шерова А.

ҮНДҮҮЛӨРДҮН ФОНОСТАТИСТИКАСЫ ЖӨНҮНДӨ

Шерова А.

О ФОНОСТАТИСТИКЕ ГЛАСНЫХ

A. Sherova

ABOUT PHONOSTATISTICS OF VOWELS

УДК: 331.108.2/9

Макалада «Манас» эпосунун Ж. Мамай нускасындагы үндүүлөрдүн колдонуш статистикасын иликтөөгө байланыштуу маселелер каралат.

Негизги сөздөр: «Манас» эпосу, үндүү тыбыштар, колдонуу статистикасы.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с изучением статистики употребления гласных в эпосе «Манас».

Ключевые слова: эпос «Манас», гласные звуки, статистика их употребления.

The article discusses issues related to the study of the statistics of the use of vowels in the epic "Manas".

Key words: epos «Manas», vowel sounds, statistics of their use.

«Манас» эпосунун колдонулган үндүүлөргө статистикалык илик жүргүзүү үчүн Жусуп Мамай нускасы тандалып алынды. Компьютерде териштирүү аркылуу нуканын текстинде үндүү тыбыштар 1 788 017 ирет колдонулганы анык болду. Ошол эле маалда үндүүлөрдүн жалпы статистикасы төмөнкү даректер аркылуу тастыкталат.

№	Үндүү тыбыш	Жыштыгы	Үлүшү	№	Үндүү тыбыш	Жыштыгы	Үлүшү
1	а	583606	31, 6862	9	уу	16272	0, 91006
2	ы	267998	14, 98856	10	аа	15200	0, 85010
3	е	267152	14, 94124	11	оо	8468	0, 47360
4	у	156177	8, 73465	12	өө	6754	0, 37774
5	и	139986	7, 82912	13	үү	3986	0, 22293
6	о	131775	7, 36990	14	ее	3131	0, 17511
7	ү	95773	5, 35638		Бардыгы	1788 017	100, 0
8	ө	91739	5, 13077				

Манас эпосунун Жусуп Мамай тарабынан жазылган нускасында 4 миллиондон ашык тыбыш колдонулган экен. Булардын ичинен үндүүлөрдүн жыштыгы төмөнкүчө: а – 583 606, ы – 267 998, е – 267 152, у – 156 177, и – 139 986, о – 131 775, ү – 95 773, ө – 91 739, бардыгы – 1 788 017 = 42%.

Тактап айтканда, үндүүлөрдүн үлүшү 42% болсо, үнсүздөрдүн үлүшү 58% болот. Тоголоктоп алганда, үндүүлөрдүн үлүшү 40% болсо, үнсүздөрдүн үлүшү 60 % болуп чыкты. Демек, бул тексттеги ар бир 3 үнсүзгө 2 үндүү туура келет дегенди билдирет.

Эми ар бир үндүүнүн колдонуу жыштыгы менен үлүшүн жекече талдап көрөлү. Төмөнкү дарек сөзформасынын бардык жеринде колдонулган үндүүлөрдүн жалпы статистикасын тастыктайт:

а	583 606	33, 0%
ы	267 998	15, 0 %
е	267 152	14, 9 %
у	156 177	8, 7 %
и	139986	7, 8%
о	131 775	7, 3 %
ү	95 773	5, 3 %
ө	91 739	5, 1%
уу	16272	0, 9 %

аа	15200	0, 8 %
оо	8468	0, 5%
өө	6754	0, 4%
үү	3986	0, 2%
ее	3131	0, 2 %
Бардыгы:	1788017	100%

Үндүүлөрдүн ичинен өтө көп колдонулганы жагынанда, тилде аркалаган функционалдык жүгү жагынан да бардык үндүүлөрдүн жалпы колдонулушунун 33,0% үлүшүнө ээлик кылган а тыбышына тең келгидей бирдагы үндүүнүн жок экендигин өйдөкү тизмеден байкабай кою мүмкүн эмес. Ага жакын туруп, колдонуу жыштыгы боюнча 2-орунду ээлеп, болжол менен 15, 0%дан үлүштү бөлүшкөнү - ы, е үндүүлөрү. Демек, эпос текстинде колдонулган ар бир 100 үндүүнүн он бештени (15+15) дал ушул эки үндүүгө туура келет.

Статистикалык жактан 3-орунду, и, о үндүүлөрүнө ыйгарууга болот. Анткени булардын үлүшү 8,7%дан 7,8% жана 7,3 %га чейинки аралыкты камтыйт.

Үндүүлөрдүн ичинен 4-орунда колдонулганы - у, ө үндүүлөрү, 5,3% дан 5,1% га чейинки үлүштү камтыйт. Бул үлүш аталган эрин үндүүлөрү үчүн жалпы түрк тилдеринин контекстинде чоң көрсөт-

күч экендиги шексиз. Анын негизги себеби катары үндөштүктүн негизги күүлөрүнүн ишке ашышы жагынан да, үндөштүктүн кошумча эрин күүсүнүн өнүгүшү жагынан да кыргыздардын тилине тең келе турган бир да тилдин жок экендигин айтууга болот.

Эми үндүүлөрдүн колдонуу үлүшү менен жыштыгын алардын ажыратуу белгилеринин деңгээлинде анализдеп көрөлү.

Тилибиздеги үндүүлөр системасынын өзөгүн түзгөн 8 кыска үндүү жана ага кошумча 6 созулма үндүү 4 ажыратуу белгиси боюнча бири-бирине карама-каршы коюлат:

- 1) созулма-кыскалык белгиси,
- 2) кең-кууштук белгиси,
- 3) ачык-эриндик белгиси,
- 4) жоон-ичкелик белгиси.

Биздин негизги максат - ал ушул 4 белги боюнча үндүүлөрдүн 8 топко бөлүнүшү жана ар бир топтун колдонуу үлүшүн аныктоо.

Жогорудагы статистикалык маалыматтар тилибиздеги үндүүлөр системасынын колдонулушу жана аркалаган функционалдык жүгү жөнүндө баалуу маалыматтарды берет. Тактап айтканда, 8 топтун кайсынысы функционалдык жактан күчтүү жана кайсынысы алсыз экенин так аныктоого болот.

Созулма-кыскалык белгиси:

1. Созулма үндүүлөрдүн курамын *aa, уу, oo, өө, үү, ee (ээ)* үндүүлөрү түзөт. Булардын жалпы жыштыгы – 53 811, үлүшү - 3 %. Ал эми алардын ар биринин колдонуу жыштыгы менен үлүшү төмөнкүчө аныкталат:

уу	16 272	0,9%
aa	15 200	0,8%
oo	8 468	0,5%
өө	6 754	0,4%
үү	3 986	0,2%
ee	3131	0,2%
Бардыгы:	53811	3,0%

2. Кыска *a, e, ы, у, и, o, ү, ө* үндүүлөрдүн жалпы жыштыгы – 1 734 206, үлүшү – 97, 0 %. Булардын колдонушундагы жекече жыштыгы менен үлүшү төмөнкүчө аныкталат:

a	583 606	33,0%
ы	267 998	15,0%
e	267 152	14,9%
у	156 177	8,7%
и	139 986	7,8%
o	131 775	7,3%
ү	95 773	5,3%
ө	91 739	5,1%
Бардыгы:	1 734 206	97,0%

Демек, жогорудагы анализден үндүүлөр арасында 3% үлүш созулма үндүүлөргө тиешелүү болсо, калган 97,0% үлүш кыска үндүүлөргө таандык экендигин көрөбүз. Бул дарек кыргыздар сүйлөгөндө 100 муундун ичинен 97 муун кыска үндүү менен айтылса, 3 муун гана созулма үндүү менен айтыларынын айкын далилдейт.

Өйдөкү каралган анализге Жусуп Мамай нускасындагы Манастын төрөлүш эпизодунан алынган төмөнкү мисалдарды келтиребиз:

(1) Калмактардын элинде,
Күн батыш жаккы жеринде,
Сары Аркада Шоорук кан,
Көтөлөктө Дөөлөс кан,
Короолош бирге турушкан,
Көк Ойдуңда Көңтөй бар,
Көп эле монгул дөөлөр бар.
(1:18)

(2) Алардын айткан кебине,
Калың калмак кирүүчү.
Ыраңкүдүк, Алооке,
Нарында бирге туруучу,

Акылдашып, сырдашып,
Кеп-кеңешин угучу.
(1:19)

(3) Кыргыздан чыгат бир баатыр,
Ааламга туздай бүт такыр,
Калмак эмес, кытайды,
Каратат чаап ал каатыр.
(1:19)

(4) Тирүү жүргөн адамга,
Мындай кордук салбасын,
Ата-Журттан айрылып,
Адам эмес, айбан да.
Ар кайда тентип калбасын.
(1:16)

(1) мисалда 25 сөздү камтыган 7 ыр сабы алынып, 25 сөздүн тутумунда 4 сөздүн (*Шоорук, Дөөлөс, короолош, дөөлөр*) ортосунда созулма үндүүлөрүн, калган учурларда кыска үндүүлөрүн учуратабыз.

(2) мисалда 15 сөздү камтыган 6 ыр сабы алынды. 15 сөздүн тутумунда 4 сөздүн ичинде (*кирүүчү, Алооке, туруучу, угучу*) созулма үндүү келсе, калган учурларда кыска үндүү учурайт.

(3) мисалда 15 сөздү камтыган 4 ыр сабы алынды. 15 сөздүн тутумунда 4 сөзүнөн (*баатыр, Ааламга, чаап, каатыр*) созулма үндүүнү, калган учурларда кыска үндүүнү учуратабыз.

(4) мисалда 16 сөздү камтыган 5 ыр сабы алынып, 16 сөздүн 1 сөзүндө гана (*тирүү*) созулма үндүү учуратсак, калган бардык сөздө кыска үндүү орун алгандыгын көрөбүз.

Кең-кууштук белгиси:

1. Кең *a, e, o, ө, aa, ee, oo, өө* үндүүлөрдүн колдонуу жыштыгы менен үлүшү төмөнкүчө аныкталат:

a	583 606	33, 0 %
e	267 152	15, 0 %
o	131 775	7, 3 %
ө	91 739	5, 1 %
aa	15 200	0, 8 %
oo	8 468	0, 5 %
өө	6 754	0, 4 %
ee	3131	0, 2 %
Бардыгы:	1 107 825	62, 0 %

2. Кууш үндүүлөр *ы, у, и, ү, уу, үү* тыбыштарын камтыйт да, алардын колдонуу жыштыгы менен үлүшү төмөнкүчө сыпатталат:

ы	267 998	15, 0 %
у	156 177	8, 7 %
и	139 986	7, 8 %
ү	95 773	5, 3 %
уу	16 272	0, 9 %
үү	3 986	0, 2 %
Бардыгы:	680 192	38 %

Демек, мындан кууш үндүүлөргө караганда кең үндүүлөр эпос текстинин басымдуу бөлүгүн ээлегендигин көрөбүз. Башкача айтканда, эпос текстинде колдонулган ар бир 10 муундун 6 мууну кең айтылса, 4 мууну кууш айтылат экен.

Бул көрүнүш Жусуп Мамай нускасындагы Коңурбайдын аштагы зордугу, Кошойдун Манаска киши жиберши, Абыке менен Көбөштүн Манастын айылын чабышы, Каныкейдин Семетейди алып качышы, Кыйаздын өлүшү сыяктуу эпизоддордон алынган мисалдар аркылуу ачыкталат:

(1) Айрыкча алтоо кекенип,
Алдына барып аларга,
Айтаар сөздүн дайыны жок,
Алардын көрүп караанын,
Аркасында аскердин,
Арбын көрүп адамын,
Аш берген болуп айыпкер,
Артып алып жөнөдү,
Алтын-күмүш тапканын (1:222);

(2) Энтелеген курган чал,
Эки уулума тийбейт деп,
Айлымды келип камадың,
Кан уулундун мал-пулун
(2:8-9)

(3) Бүтүн элди башкаруу
Колунан келсе чамасы,
Ал Манастын чунагым,
Олуйа көрсө урушуу,

Оңолбогон жумушу,
Одурандап турушу.
(2:215)

(4) Олуйа Кошой баштаган,
Өткөндөрдү көрдүңбү?
Өчөгүшүп доңуздан,
Өлгөндөрдү көрдүңбү?
Айкөл Манас ай жаркын,
Жол бергенин көрдүңбү?
(3:147)

Ал эми кууш үндүүлөрдүн колдонулушун Манастын түшү, Алмамбеттин келиши, Манастын дүйнөдөн өтүшү, Манастын Каныкейге үйлөнүшү эпизоддору ачык тастыктайт:

(1) Кыраан Алмаң сурданып,
Суу көтөрбөй сиркеси,
Ызгычка айткан бир сөзү:
Ызылдаба, ызгыч куш,
Кайдан болдум сага туш?
Сайраганын сүйбөймүн,
Тийгендей болот катуу муш.
Ызылдаба, ызгыч куш,
Темселеп болдум кайдантуш?
Ылжырап турган жарама,
Куйгансыйсың ачуу туз.
(1:354)

(2) Эл үчүн өлгөн эр болсо,
Укумдан тукум унутпай,
Урпактар айтып жүрбөйбү.
Азыр өлгөн немедей,
Укканда ич күйбөйбү!
(1:733)

(3) Ай эсептеп күн санап,
Абдылда келер маалы деп,
Кырк жигитин ээрчитип,
Каргылуу тайган ит алып,
Жагоолуу шумкар куш алып,
Абдылданы тосоттоп,
Карап жүргөн болучу.
(1:203)

(4) Бай Жакыптын үйүнө,
Салтанаттуу Абдылда,
Салам айтып кирди эле,
Суусун ичип болгондо,
Келгенин айтып ийди эле
(1:198)

Ачык-эриндик белгиси:

Эпосто ачык жана эрин үндүүлөрдүн ээлеген ордун өз ара бөлүп карасак, эрин үндүүлөргө караганда ачык үндүүлөр эпостун басымдуу бөлүгүн ээлейт.

1. Ачык *a, e, ы, и, aa, ee* үндүүлөрдүн колдонуу жыштыгы менен үлүшүн сыпаттап көрөлү:

a	583 606	33, 0 %
	267998	15, 0 %
e	267 152	14, 9 %
и	139986	7, 8%
aa	15200	0, 8 %
ee	3131	0, 2%
Бардыгы:	1 277 073	71, 0 %

6. Эрин *o, oo, ө, өө, у, уу, ү, үү* үндүүлөрүн колдонуу жыштыгы менен үлүшү төмөнкүчө сыпатталат:

у	156 177	8, 7%
o	131 775	7, 3 %
ү	95 773	5, 3 %
ө	91 739	5, 1%
уу	16272	0, 9%
oo	8468	0, 5%
өө	6754	0, 4%
үү	3986	0, 2%
Бардыгы:	510 944	29, 0 %

Демек, эпос текстинде ачык үндүүлөр жалпы үндүүлөрдүн 71, 0 % үлүшүн ээлесе, эрин үндүүлөр 29, 0 % үлүшүн ээлеп, ачык үндүүлөр эрин үндүүлөргө караганда 2 эседен ашуун күчтүүлүк кылат экен. Бул дарек эпос текстинде колдонулган ар бир 10 муундун 7 өө ачык айтылса, 3 өө эриндешип айтыларын далилдейт.

Ал эми жогорудагы ачык үндүүлөрдүн эпос текстинде келиши Алмамбеттин Көкчөдөн кетиши, Манастын Алмамбетти алып калышы, Алоокенин кыргызга салган кордугу, Манастын төрөлүшү, Манастын Каныкейге үйлөнүшү эпизоддорунун мисалдары аркылуу тастыкталат:

(1) Олуя кобассам оңомбу?

Арбагың урса кобомбу?
Драмга көңүл мен бурсам,
Анты достук урбайбы?
Арстаным Көкчө сен болсоң,
Азган киши мен болсом,
Азгынчакишиөлсөчү,
Айтканга Көксө көнсөңчү.
(1:323)

(2) Салтанаттап нускасын,

Ырчыларга ырматып,
Жарылдатып Ырчы уулга,
Ат байгесин айттырып,
Үч жүз жылкы, үч жүз кой,
Баш байгеси ал экен.
(1:370)

(3) Беш жашында телчиди,

Алты жашта эр жетти,

Жылкыга барып мал бакты,
Күндө сойуп семиз бээ,
Бээге кошуп тай сойуп,
Кымызга чайкап бал куйуп,
Эртеден кечке кемитпей,
Дасторконго май койуп,
Бай Жакыпты какшатты.
(1:34-35.)

(4) Бай Жакыптын үйүнө

Салтанаттуу Абдылда,
Салам айтып кирди эле,
Суусун ичип болгондо,
Келгенди айтып ийди эле
(1:198.)

Эпос текстиндеги эрин үндүүлөрдүн колдонушун Саламаттын саткындыгы, Көкөтөйдүн ашына элдин чакырылышы, Семетейдин Таласка барышы, Кыйаздын өлүшү эпизоддорунан келтирилген мисалдардан көрөбүз:

(1) Ысык урган эгиндей,
Үрпөйүшүп жүдөсө,
Уйпаланган бул кыргыз,
Ошондо жооп бербесе,
Салкын жерде кыргыздар,
Баш берээр эмес дегеле.
Аккан суусу шар экен,
Жетпесе ажал өлтүрбөс,
Дары чөптөр бар экен,
Улар деген улуу куш
Ушул жерде көп экен,
Улардын эти медеткер,
Аркардын эти себепкер
(4:337.)

(2) Бүтүн элди башкаруу

Колунан келсе чамасы,
Ал Манастын чунагым,

Оңолбогон жумушу,
Очоктуу байдын баарына,
Одурандап турушу.
(1:215.)

(3) Баары дүрбөп барышып,

Бала менен көрүшүп,
Семетейдин бетинен,
Бирден бирден өбүшүп

Абыке менен Көбөшкө,
Арстандын уулу Семетей,
Көрүшкөн жери мына ушу.
(2:48.)

(4) Олуя Кошой баштаган,

Өткөндөрдү көрдүңбү?
Өчөгүшүп доңуздан,
Өлгөндөрдү көрдүңбү?

Айкөл Манас ай жаркын,
Жол бергенин көрдүңбү?
(3:147.)

Жоон-ичкелик белгиси:

1. Жоон *a, aa, y, уу, o, oo, ы* үндүүлөрдүн колдонуу жыштыгы менен үлүшү төмөнкүчө сыпатталат:

a	598806	33, 0 %
ы	267998	15, 0 %
y	156 177	8, 7%
o	131 775	7, 3 %
уу	16272	0, 9%
aa	15200	0, 8 %
oo	8468	0, 5%
Бардыгы:	1 194 696	66%

2. Ичке *e, и, ү, ө, ee, үү, өө* үндүүлөрдүн колдонуу үлүшү жана жыштыгы төмөнкүчө аныкталат:

e	267 152	14, 9 %
и	139986	7, 8%
ү	95 773	5, 3 %
ө	91 739	5, 1%
өө	6754	0, 4%
үү	3986	0, 2%
ee	3131	0, 2%
Бардыгы:	608 521	34%

Өйдөкү даректер үндөштүк күүсүн ишке ашырууга негиз болгон жоон-ичкелик белгисинин жана бул белги аркылуу майданга келген жоон жана ичке үндүүлөрдүн ичинен функционалдык күчү жагынан эң күчтүүсү жоон үндүүлөр болсо, алсызы ичке үндүүлөр болорун ачык тастыктайт. Тактап айтканда, тилибиздеги 100 муундун ичинен 66 мууну жоонайтылса, 34 мууну ичкеайтылат экен. Бул көрсөткүч үндүүлөрдүн ачык жана эрин болуп бөлүнүшүнө жана алардын функционалдык жүгүнүн бөлүнүшүнө негизинен шайкеш келет.

Жоон жана ичке үндүүлөрдүн бул көрүнүшү Жусуп Мамай нускасындагы Коңурбайдын аштагы зордугу, Кошойдун Манаска киши жиберилиши, Абыке менен Көбөштүн Манастын айылын чабышы, Каныкейдин Семетейди алып качышы, Көкөтөйдүн ашына элдин чакырылышы, Кутунайдын такка миниши эпизоддорунан алынган мисалдар аркылуу бейнеленет:

- (1) Ддамдын башы кылкылдап,
Асабалар калкылдап,
Атылып мылтык тарсылдап,
Ак албарс кылыч жаркылдап.
Алоокенин Коңурбай,
Алгарасы алкылдап,
Аркасынан жүргөн эл,
Ааламга батпай жер чаңдап,

Алкы-шалкы алпыбар,
Атырылган аты бар,
Ал Коңурбай калчанын,
Атасы анын Алооке,
Нарындан калып айрылып,
Армандуу ичте дарты бар.
(1:223.)

- (2) Эки катын жүртүндө,
Калды эми жан кыйнап.
Уулунун малын жоодой чаап,
Укмушту Жакып баштады.
Улутуп эки зайыпты,
Өз жүртүна таштады.
(2:10.)

- (3) Бүтүн элди башкаруу-
Колунан келсе чамасы,
Ал Манастын чунагым,
Олуйа көрсө урушуу,
Оңолбогон жумушу,
Очоктуу байдын баарына,
Одурандап турушу.
(1:215.)

- (4) Кечээ Көкөтөйдүн ашында,
Берет элем жазасын,
Барайын десем Айжаңжун,
Шаарды багып тургун деп,
Баргызбай мени койгону.
Ошол күнү мен барсам,
Кызыталак бул бурут,
Кылымдан кайым болмокчу,
Кылымдан кайым болбосо,
Кылчайгыс карып болмокчу!
(1:295.)

Ал эми Манастын ат-тону менен каруу жарактарынын дайындалышы, Манастын Каныкейге үйлөнүшү, Семетейдин Таласка барышы, Канчоронун кан болушу эпизоддорунан алынган мисалдар ичке үндүүлөрдүн колдонушун тастыктайт:

- (1) Ал канча дебестен,
Бир көтөрүп салыңыз,
Кабыл көрүп тилегин,
Тартуу малды алыңыз.
Келгенде сага кебим бар,
Келбей койсом Чыңгыш кан,
Эминеден кемим бар?
(1:37.)

- (2) Башымдагы чачымды,
Оозумдагы тишимди,
Сага арнадым Каракан,
Оңдосоң болду ишимди,
Тескештирип түшүргүн,
Куда болгон кишинди
(1:209.)

- (3) Баары дүрб өпбарышып,
Бала менен көрүшүп,
Семетейдин бетинен,

Бирден-бирден өбүшүп,
Абыке менен Көбөшкө,
Арстандын уулу Семетей,
Көрүшкөн жери мына ушу.
(2:48.)

(4) Кара жер куурап калат деп,
Көктөн жамгыр төгүлдү,
Көбөйсө жерге батпайт деп,
Жараткан бизге өлүмдү,
Арстандан калган алтын так,
Амалсыз жерге көмүлдү,

Ок өтпөс буулум–актонум,
Капшыгынан сөгүлдү,
Карегим агып кашайып,
Кандуу жашаты көрдүңбү?!
(3:9.)

Жыйынтыктап айтканда, тилибиздеги үндүү тыбыштардын ичинен колдонуу жыштыгы, үлүшү жана функционалдык күчү жагынан созулма-кыскалык белгиси боюнча кыска үндүүлөр, кең-кууштук белгиси боюнча кең үндүүлөр, жоон-ичкелик белгиси боюнча жоон үндүүлөр эң күчтүү деп табылат. Албетте, бул жана ушул өңдүү фоностатистикалык башка даректер кыргыздардын улуттук белгисинин бири болгон артикуляциялык базасын жаңы өңүттөн иликтөөгө өбөлгө болору талашсыз.

Адабияттар:

1. Жусуп Мамай. Манас. - Б.: 2014.
2. Жусуп Мамай. Семетей. - Б.: 2014.
3. Жусуп Мамай. Сейтек. - Б.: 2014.
4. Жусуп Мамай. Кененим. - Б.: 2014.

Рецензент: к.филол.н., доцент Хидирова Ч.Х.
